

Kultura i Wartości

ISSN 2299-7806

Nr 31 (2021)

<http://dx.doi.org/10.17951/kw.2021.31.43-61>

Zmierzch determinizmu i kategorialna otwartość determinacji w kontekście wyjaśniania problemu wolności

Krzysztof Rojek

 <https://orcid.org/0000-0003-1831-3956>

Choć klasyczna forma determinizmu przeżywać może współcześnie regres ze względu na uzasadnienie tezy fizycznego indeterminizmu, deterministyczny model opisywania zjawisk nie ulega dewaluacji w kontekście metodologii nauk. Występujące współcześnie dyscyplinarne formy determinizmów nie przedstawiają jednak jednoznacznego, jednolitego, powszechnego, bezwzględnie i bezpośrednio determinującego modelu, właściwego klasycznemu ujęciu determinizmu. W kontekście rozważań nad wolnością skłania to do refleksji nad zakresem współczesnych wyjaśnień deterministycznych oraz tego, czy współczesne wyjaśnienia kompatybilistyczne pozostają zasadne względem niejednorodnych determinizmów. Namysł nad kategorią determinacji pomoże ocenić adekwatność m.in. filozofii Nicolaia Hartmanna na tle współczesnego sporu o wolność. Zakorzeniona w ontologii bytu realnego teza pluralizmu determinacyjnego wskazuje kontekst aksjologiczny jako nieodzowny dla wyjaśnienia problemu wolności, wykraczając poza nierzadko zawężane ramy problemu.

Słowa kluczowe: determinizm, determinacja, kompatybilizm, wolność, Nicolai Hartmann

Artykuł stanowi próbę autorskiej refleksji na temat znaczenia tezy determinizmu (i determinizmów) dla tezy kompatybilizmu, zwanego nieraz również

KRZYSZTOF ROJEK, dr, Instytut Filozofii, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie; adres do korespondencji: Instytut Filozofii UMCS, Pl. Marii Curie-Skłodowskiej 4, 20-031 Lublin; e-mail: krzysztof.rojek@mail.umcs.pl

„miękkim determinizmem”. Celem artykułu jest także odpowiedź na pytanie, jaką rolę pełnią pojęcia determinacji i determinizmu w wyjaśnianiu problemu ludzkiej wolności. Ten ostatni problem rozpatrzony zostanie z perspektywy filozofii Nicolai Hartmanna.

Nie sposób rozpocząć namysłu nad problemem ludzkiej wolności bez wskazania stanowiska, które powszechnie w filozofii traktowane jest jako jej zaprzeczenie. Teza powszechnego determinizmu ukształtowana została długo przed pierwszymi debatami na temat *liberum arbitrium indifferentiae*. Indyferentność wolności woli miałyby się dotyczyć zarówno jej niezależności wobec właśnie powszechnego i bezwzględnego determinizmu, jak i losowości, która jako zewnętrzny determinant stanowi negatywną konsekwencję stanowisk indeterministycznych¹. Ontologiczne konteksty wolności woli zawierają się więc najczęściej między możliwością negatywnej oraz pozytywnej odpowiedzi na tezę determinizmu. Jest to szczególnie znaczące, ponieważ, choć determinizm jest stanowiskiem filozoficznym, to znacząco wpłynął nie tylko na rozwój i systemowe ukształtowanie nauk humanistycznych; jest też również nieodzownym elementem opisu stosowanym w naukach przyrodniczych (z pewnymi szczególnymi wyjątkami). Pojęcie wolności konstytuują oba jej aspekty, jednak to właśnie zestawienie aspektu negatywnego (tzw. wolności „od”) oraz pozytywnego (tzw. wolności „do”) dodatkowo utrudnia wyczerpujące zdefiniowanie pojęcia wolności. Relacja między dwoma aspektami wolności może również sugerować, że wolność ma charakter aporetyczny. Artykuł rozpocznę jednak od omówienia problematyki determinizmu i determinizmów.

¹ Tzw. standardowy argument przeciwko wolności woli (*The Standard Argument Against Free Will*) wskazuje na negatywne skutki przyjęcia występowania konieczności lub losowości w świecie. Argumentacja ogranicza się do pokazania dychotomicznego (skrajnie deterministycznego lub skrajnie indeterministycznego) rozumienia zależności w świecie, przy czym każde z nich wyklucza możliwość istnienia wolności woli. Jednostka nie może działać autonomicznie zarówno w przypadku: 1) uzasadnienia powszechnego determinizmu lub 2) uznania powszechnego indeterminizmu. Argument z determinizmu bazuje na powszechnie przyjmowanym stanowisku o niemożności istnienia wolności w przypadku istnienia konieczności. Argument z indeterminizmu wskazuje natomiast na etyczne konsekwencje braku kontroli nad własnymi działaniami spowodowanymi występowaniem zdarzeń o charakterze losowym – dotyczy więc moralnej odpowiedzialności za czyny; zob. John Jamieson Carswell Smart, „Free-will, praise and blame”, *Mind* 70, nr 279 (1961): 291–306, DOI: 10.1093/mind/LXX.279.291; „The Standard Argument Against Free Will”, *The Information Philosopher*, https://www.informationphilosopher.com/freedom/standard_argument.html (dostęp: 01.12.2015).

Determinizm w naukowym obrazie świata

Klasyczną tezę determinizmu uznaje się za powszechnie znaną i ujmowaną bez większych zastrzeżeń. Głosi ona, że relacja między przyczyną a skutkiem jest ścisła². Istnieje również epistemologiczna odmiana determinizmu, głosząca, że: „znając z pewną dokładnością warunki początkowe, można z *wcześniej* (podkr. aut.) przyjętą dokładnością odpowiedzieć na każde pytanie dotyczące stanu końcowego układu”³ oraz odmiana metodologiczna, wedle której właściwym sposobem poznania deterministycznego porządku będzie poznanie racjonalne⁴. Ostatnia odmiana w przekształconej formie nosi miano tzw. „metody deterministycznej”, stosowanej obecnie również w nauce, nie stanowi ona jednak konsekwencji ontologicznych zależności, lecz jedynie metodologiczny postulat, właściwy metodzie naukowej.

Choć idea determinizmu ukształtowała się już w myśli starożytnej, to jej znaczący rozwój w kontekście nauk empirycznych dokonał się w XIX w., m.in. za sprawą deterministycznej tezy Pierre’a Simona de Laplace’a⁵, sformułowanej w 1812 r. i znanej częściej jako Demon Laplace’a⁶. Determinizm Laplace’a stanowi celne odwzorowanie klasycznej idei determinizmu z dwóch powodów. Po pierwsze, odnosi się do trzech postaci determinizmu: ontologicznej (natury procesów w świecie realnym), teoriopoznawczej (możliwości przewidywania zdarzeń i ich

² Zob. Karl Raimund Popper, *Wszechświat otwarty. Argument na rzecz indeterminizmu*, tłum. Adam Chmielewski (Kraków: Znak, 1996), 28.

³ Andrzej Posiewnik, *Chaos deterministyczny – nowa gra językowa* (Gdańsk: UG, 2001), 19.

⁴ Zob. Popper, *Wszechświat otwarty*, 24–37, 58–61.

⁵ Zob. Józef Starańczak, *Filozofia i determinizm* (Olsztyn: Art, 1998), 41.

⁶ „Powinniśmy rozpatrywać aktualny stan wszechświata, jako skutek jego przeszłości oraz przyczynę jego przyszłości. Intelkt, który znałby wszystkie siły przyrody działające w danej chwili oraz położenie każdej części składowej wszechświata i byłby równocześnie wystarczająco niezmierny, aby objąć analizą wszystkie dane, byłby w stanie streścić w jednej formule ruchy wszystkich obiektów, zarówno największych ciał w świecie, jak i najmniejszych atomów; dla takiego intelektu znikłaby niepewność i zarówno przyszłość, jak i przeszłość stanęłyby otworem przed jego oczami”, Andrzej Koleżyński, „Determinizm Laplace’a w świetle teorii fizycznych mechaniki klasycznej”, *Zagadnienia Filozoficzne w Nauce* 2007, nr 40: 60; zob. Pierre-Simon de Laplace, *Essai philosophique sur les probabilités* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), 3–4, DOI: 10.1017/CBO9780511693182; wersja angielska: Pierre-Simon de Laplace, *A Philosophical Essay on Probabilities* (New York-London: John Wiley & Sons, 1902), 4, <https://openlibrary.org/books/OL24155054M/> (dostęp: 14.05.2021), 4; Popper, *Wszechświat otwarty*, 59–62.

multiplikacji w przypadku spełnienia tych samych warunków) oraz metodologicznej (postulującej metodę poznania racjonalnego w nauce). Po drugie, determinizm Laplace'a wskazuje wszystkie cechy mechanistycznego determinizmu: powszechność, bezpośredniość i przede wszystkim bezwzględność. Demon Laplace'a jest też zarazem uznawany za obraz mechanistycznego i fatalistycznego determinizmu.

Jak wskazuje chociażby Henri Poincaré, znajomość praw mechaniki i założenie powszechnego, ontologicznego determinizmu mogą nie wystarczyć do naukowego opisu natury rzeczywistości. Nawet przyjmując tezę o ograniczonym charakterze determinizmu (np. tezę o otwartości związku przyczynowego względem wystąpienia celowości – do czego nawiązuję dalej), wskazanie dowodu na nieciągłość między przyczyną a skutkiem (niezależnie od układu odniesienia) wydaje się krytyczne w stosunku do klasycznego ujęcia determinizmu:

Gdybyśmy znali dokładnie prawa natury i stan układu w początkowym momencie, byłibyśmy w stanie przewidzieć stan układu w następującej po nim chwili. Ale nawet gdyby prawa natury nie miały przed nami już żadnej tajemnicy, moglibyśmy wciąż poznać warunki początkowe tylko w sposób przybliżony. Jeśli to umożliwiłoby nam przewidywanie stanu układu w następnej chwili z taką samą dokładnością, a to wszystko, czego nam potrzeba, to moglibyśmy wtedy powiedzieć, że zjawisko zostało przewidziane; że podlega ono prawom natury. Ale nie zawsze tak jest, może się zdarzyć, że małe różnice warunków początkowych, prowadzą do bardzo dużych różnic w zjawiskach końcowych. Mały błąd wcześniej, powoduje wielki błąd później. Przewidywanie staje się niemożliwe [...] ⁷.

Teza sformułowana przez Poincarégo ukazuje problem natury epistemologicznej. Wiązanie uniwersalności praw przyrody z determinizmem zakłada ściśle i jednoznaczne uwarunkowanie zjawisk fizycznych. Wystąpienie nieściśłości między przyczyną a skutkiem może jednak nie wynikać z błędów (nieadekwatności narzędzi poznawczych, w dyspozycji których jest obserwator), lecz stanowić integralną część obserwowanego układu. Jeżeli nieokreśloność tę opisujemy w kategoriach ontologicznych, formułować będziemy tezy indeterministyczne. Indeterminizm nie głosi bowiem, że zależność przyczynowo-skutkowa jest niemożliwa w przyrodzie. Wskazuje natomiast, że mimo, że taka zależność może występować,

⁷ Koleżyński, *Determinizm Laplace'a*, 62; zob. Henri Poincaré, *Science and method* (London, Edinburgh, Dublin, New York: Thomas Nelson and Sons, 1914), 68.

to w wybranych układach związek między przyczyną i skutkiem może nie być zeterminowany ani powszechnie, ani bezwzględnie. Dominujący w opisie naukowym determinizm mechanistyczny stopniowo tracił na wyrazności aż do podważenia jego powszechności za sprawą mechaniki kwantowej. Obserwacja zjawisk mikrofizycznych nie pozwoliła bowiem na formułowanie praw deterministycznych w układach tej wielkości, a znaczący wpływ na rozwój tezy indeterminizmu miała zasada nieoznaczoności sformułowana przez Wernera Heisenberga w 1927 roku⁸. Co ważniejsze jednak, tzw. „upadek” klasycznego determinizmu nie przesądził o wartościowości używania tego terminu w sensie technicznym, zarówno w naukach humanistycznych, jak i przyrodniczych, co pozostawia wątpliwości oraz pytania natury ontologicznej, epistemologicznej oraz metodologicznej. Jak stwierdza bowiem Karl Raimund Popper, metafizycznego determinizmu nie sposób poddać ani empirycznej falsyfikacji, ani weryfikacji⁹.

W dzisiejszych czasach spór między stanowiskami deterministycznymi i indeterministycznymi nadal odnosi się do klasycznej tezy determinizmu, mimo że rozwój fizyki ostatecznie podważył słuszność koncepcji postulujących jednolity obraz świata z perspektywy fizyki newtonowskiej. Kompatybilność trzech postaci determinizmu (ontologicznej, epistemologicznej i metodologicznej) pozwalała na formułowanie takich ujednocających wniosków, wspierających zarówno systemy filozoficzne, jak i metodologię nauk. Wykazanie zależności indeterministycznych na poziomie subatomowym znacząco wpłynęło jednak na jedność obrazu świata. Fizyka teoretyczna i fizyka matematyczna zdołały językowo dostosować się do badań probabilistycznych, jakie wymusiła obserwacja zależności charakteryzujących się odmienną aktywnością niż przedmioty badań mechaniki klasycznej. Mimo konieczności dostosowania matematycznego opisu do procesów indeterministycznych, pomiary badawcze bazujące na prawdopodobieństwie dążą

⁸ „W zjawiskach mikrofizycznych niemożliwe jest równoczesne wyznaczenie parametrów charakteryzujących początkowy stan układu (...) w konsekwencji niemożliwe jest jednoznaczne przewidywanie stanu końcowego tegoż układu”, Kazimierz Kloskowski, *Zagadnienie determinizmu ewolucyjnego. Studium biofilozoficzne* (Gdańsk: Diecezja Gdańska „STELLA MARIS”, 1990), 5.

⁹ Zob. Popper, *Wszechświat otwarty*, 70, 118; Jacek Twardowski, „Wszechświat otwarty: argument na rzecz indeterminizmu, Karl Raimund Popper, Kraków 1996” recenzja *Wszechświat otwarty. Argument na rzecz indeterminizmu*, Karl Raimund Popper, *Studia Philosophiae Christianae* 33, nr 2 (1997): 192, 195; Stanisław Mazierski, *Determinizm i indeterminizm w aspekcie fizykalnym i filozoficznym* (Lublin: KUL, 1961), 53.

do ukazania prawidłowości w świecie procesów stochastycznych (losowych, określanych w pewnej strukturze probabilistycznej, bazującej na określonej teorii aksjomatycznej)¹⁰. Taką metodę opisu zdarzeń losowych ukazuje chociażby analiza trajektorii ruchu cząstek w modelu procesu Wienera, opisującego tzw. ruch Browna, pozwalająca na opracowanie dynamiki właściwej cząsteczkom subatomowym. Niezmiennie jednak, metoda opisu naukowego dąży do wykazania określonych prawidłowości. Nawet jeżeli procesy badane przez fizykę kwantową są indeterministyczne, ich naukowy opis dążyć będzie do wskazania teoretycznych ram, pozwalających choćby zredukować ideę czystej losowości do układu możliwych zdarzeń. Zasada nieoznaczoności Heisenberga wskazała, że do opisu pomiaru zachowania cząstek subatomowych niezbędny jest rachunek prawdopodobieństwa. Miara prawdopodobieństwa stosowana w układach stochastycznych nie wymusza stosowania losowych reguł do losowych zdarzeń, dzieje się wręcz przeciwnie¹¹.

Zmierzch determinizmu?

Rozwój mechaniki kwantowej niewątpliwie podziałał stymulująco na rzecz przemian naukowego obrazu świata. Zarówno struktura świata, jak i sposób opisu różnorodnych procesów w nim zachodzących wymagał formalnej elastyczności, co pozostaje nie bez znaczenia dla współczesnych ontologii odwołujących się do problemów metafizycznych. Deterministyczna metoda opisu zjawisk funkcjonuje w uniwersum nauki w rozmaitych formach. Wymienić tu można chociażby następujące determinizmy: behawioralny (wiążący reakcje odruchowe z uwarunkowaniami środowiskowymi); biologiczny (doszukujący się przyczyn działań w strukturze genetycznej człowieka); biologiczno-ewolucyjny (badający procesy ewolucji biologicznej, doszukując się uwarunkowań deterministycznych w historycznym przebiegu tego procesu¹²); przyczynowy (głoszący, że każde zdarzenie

¹⁰ Zob. Ilya Prigogine, *Kres pewności. Czas, chaos i nowe prawa natury*, tłum. Iwona Nowoszewska (Warszawa: W.A.B.; CiS, 2000), 145–148.

¹¹ Zob. Michał Heller, *Filozofia przypadku. Kosmiczna fuga z preludium i codą* (Kraków: Copernicus Center Press, 2011), 99; Mario Bunge, *O przyczynowości. Miejsce zasady przyczynowej we współczesnej nauce*, tłum. Stefan Amsterdamski (Warszawa: PWN, 1968), 203.

¹² Zob. Kloskowski, *Zagadnienie determinizmu ewolucyjnego*, 5–11.

jest następstwem niepoliczalnego łańcucha przyczyn); fatalizm (zakładający, że na przyszłość świata i własnego losu nie mamy wpływu, co stanowi negatywną konsekwencję tzw. determinizmu teleologicznego); historyczny (doszukujący się praw rządzących biegiem historii); logiczny (wiążący sposób weryfikacji prawdziwości twierdzeń z istnieniem konieczności w świecie); kulturowy (dopatrujący się ścisłych zależności między zachowaniem jednostki a jej środowiskiem geograficznym, kulturą i językiem); psychologiczny (tytułujący złożoną grupę pomniejszych determinizmów, warunkujących racjonalność działań przez wybór najlepszej możliwej racji lub realizację największego pragnienia); teologiczny (wiążący zdarzenia w świecie ze wszechmocną, wszechwiedzą oraz wolą boską) i wiele innych¹³. Warto wymienić tu jednak jeszcze tzw. determinizm adekwatny, zwany też statystycznym, bazujący na analizie częstotliwości występowania zjawisk, wspierający zdroworozsądkowe stanowisko, że mimo oddziaływań subatomowych ich wpływ jest coraz mniej dostrzegalny w zależności od wielkości ciała, na które oddziałuje¹⁴. Statystyczny determinizm przeto argumentuje, że z poziomu działającego podmiotu (a więc w skali makroskopowej) czynniki subatomowe nie są warte uwzględniania w procesie decyzyjnym. Powyższa teza bazuje na obserwacjach Johna Carewa Ecclesa, choć tacy libertarianie jak Robert Hilary Kane czy Bob Doyle dążą do wykazania korelacji między aktywnością mikroskopową i makroskopową w kontekście badań nad wolnością woli¹⁵.

Przyporządkowanie deterministycznych modeli zjawisk do poszczególnych dziedzin i dyscyplin naukowych nie tworzy jednego, spójnego, zorganizowanego i – co w przypadku tych rozważań najważniejsze – zamkniętego obrazu świata. Pozostaje pytanie: czy wyróżnione wyżej rodzaje determinizmów, mimo, że nie są wykorzystywane w ontologicznej dyspacie nad strukturą świata, wymagają ontologicznego uzasadnienia dla mocy swojego obowiązywania z tego powodu, że na

¹³ Zob. „The Determinisms”, *The Information Philosopher*, <http://www.informationphilosopher.com/solutions/determinisms/> (dostęp: 27.12.2017); Lech Zdybel, „Determinizm”, w: *Mała encyklopedia filozofii*, red. Stanisław Jedynek (Bydgoszcz: Branta, 2002), 77–79; Władysław Krajewski, *Konieczność, przypadek, prawo statystyczne* (Warszawa: PWN, 1977), 13–19.

¹⁴ Zob. „Adequate (or Statistical) Determinism”, *The Information Philosopher*, http://www.informationphilosopher.com/freedom/adequate_determinism.html (dostęp: 03.12.2012).

¹⁵ Zob. Robert Hilary Kane, *Free Will and Values* (Albany: State University of New York, 1985), 166–167; Bob Doyle, *Free Will: The Scandal in Philosophy* (Cambridge: I-Phi Press, 2011), 190–192, 392.

ich określenie używa się terminu determinizm (w celu chociażby wyjaśnienia metodologii w określonym obszarze badań i określonym układzie zależności)? Interdyscyplinarny charakter tego pytania sytuuje je między ontologią a metodologią nauk, choć pozostaje nie bez znaczenia również z perspektywy językowej. Nie jest bowiem jasne, czy stanowisko w danej nauce określane jako deterministyczne nie postuluje sobą „miękkiego” determinizmu, pozwalającego na ograniczone formy obowiązywania opisywanych zależności.

Determinizm naukowy¹⁶ pozostaje często wykorzystywanym narzędziem opisu zjawisk przyrodniczych. Warto rozważyć, czy powinien on – przynajmniej potencjalnie – bronić jakiejś ścisłej formy determinacji w świecie (np. realnym). Wówczas dana pomniejsza forma determinizmu implikowałaby deterministyczne założenie dotyczące struktury zjawisk w świecie, choć nie byłaby stanowiskiem *stricte* ontologicznym. Wydaje się, że nie jest to stanowisko pozbawione pewnej zasadności.

Znaczące utrudnienie w wykazaniu ścisłej relacji między poszczególnymi odmianami determinizmów stanowi wspomniany już problem natury epistemologicznej. Idąc za interpretacją Poppera: opis zależności przyczynowo-skutkowych nie musi sprowadzać się przecież *stricte* do obserwacji zjawisk fizycznych, a ograniczenia możliwości metody obserwacyjnej nie determinują samej struktury świata a jedynie jej opis¹⁷. Hipotetyczne rozstrzygnięcia dotyczące metod obserwacji i pomiaru zjawisk nie muszą więc być wiążące wobec ontologicznego statusu rzeczy i zależności między nimi. Wniosek z takiego spostrzeżenia przedstawia się następująco: dostrzegane uwarunkowania deterministyczne w świecie nie oznaczają z konieczności wniosku, że świat ma strukturę deterministyczną, a obserwowalne przez naukowców uwarunkowania indeterministyczne nie są w stanie sfałsyfikować wniosku o istnieniu głębszego porządku o charakterze deterministycznym. Niezależnie więc od sposobu wykorzystania powyższego spostrzeżenia, formalne wnioski z pracy przedstawiać się będą więc jedynie jako możliwe z perspek-

¹⁶ Zob. Popper, *Wszechświat otwarty*, 61–62.

¹⁷ „Zwolennicy determinizmu »naukowego« przyjmują, iż prawdziwość ich poglądu jest konsekwencją prawdziwości mechaniki Newtonowskiej, która posiada charakter deterministyczny. Popper wskazuje na niepoprawność tego rozumowania. [...] Popper przyrównuje teorie naukowe do sieci, które wymyślamy po to, aby pochwycić w nie świat. Nie należy mylić ich z zupełną reprezentacją rzeczywistości”, Twardowski, „Wszechświat otwarty”, 193; zob. Popper, *Wszechświat otwarty*, 72.

tywy ontologicznej. Metoda deterministyczna, nawet jeśli milcząco zakłada ontologiczną tezę determinizmu, nie uzasadnia jeszcze, że interpretacje tworzone na jej podstawie są prawdziwe bądź nieprawdziwe. Problemem pozostaje możliwość ich weryfikacji i falsyfikacji w kontekście ograniczeń poznawczych w stosunku do problemów metafizycznych. Obserwacja empiryczna nie uzasadni ontologicznie ani tezy determinizmu, ani indeterminizmu.

Za niezależnością pojęć determinizmu ontologicznego i epistemologicznego opowiada się Andrzej Posiewnik, twierdząc, że za sprawą eksperymentu myślowego można wskazać sytuację, w której prawdziwość determinizmu ontologicznego lub epistemologicznego nie pokrywa się z prawdziwością drugiego z nich. Przykłady Posiewnika nie dowodzą jednak fałszywości żadnego z determinizmów. Wskazują jedynie brak koniecznej zgodności obu odmian determinizmu pod względem prawdziwości w układzie eksperymentalnym¹⁸, co nie przeczy (ale i nie potwierdza) istnienia koniecznych powiązań na gruncie ontologicznym.

Z kolei za głębokim powiązaniem różnych odmian determinizmu w obrębie nauk przyrodniczych (a nawet poszczególnych nauk) opowiada się chociażby Kazimierz Kloskowski, argumentując, że już Arystotelesowska wizja nauki zobowiązywała do doszukiwania się właśnie ostatecznych przyczyn zjawisk, podczas gdy w nowożytności zadowalano się już jedynie ich opisem. Współczesna nauka z kolei dąży do syntetyzacji historycznych podejść do wyjaśniania naukowego, bazując na modelu deterministycznym¹⁹.

Nader istotne stanowisko w obrębie naszych rozważań przedstawia Joachim Metallmann. Odwołując się do wspólnego obszaru badawczego między biologią i fizyką twierdzi on, że:

witalizm jest sprzeczny z mechanistyczną interpretacją, ale nie jest identyczny z determinizmem fizykalnym, tylko się na nim opiera; przekreślenie mechanizmu nie jest więc jeszcze *a priori* wyjściem poza determinizm świata fizykalnego. Ze stosunku wita[lizmu] (podkr. aut.) do mechan[icyzmu] nic *a priori* rozstrzygnąć nie można o stosunku wita[lizmu] do determinizmu fiz[yko]chem[icznego]. Trzeba zbadać. Dwie sprzeczne teorie mogą równie mocno stać na gruncie determinizmu²⁰.

¹⁸ Por. Posiewnik, *Chaos deterministyczny*, 19.

¹⁹ Zob. Kloskowski, *Zagadnienie determinizmu ewolucyjnego*, 181, 184.

²⁰ Joachim Metallmann, *Determinizm w biologii* (Tarnów: OBI Kraków and Biblios, 2002), 1–2.

Swój wywód dotyczący relacji między teorią witalistyczną a mechanistyczną kończy natomiast słowami: „nie ma nic co by wskazywało na to, że jest rzeczą konieczną, ażeby teoria witalistyczna, już z natury swej, była bardziej skomplikowana od mechanistycznej teorii fenomenów życiowych”²¹. W szerszym kontekście nauk przyrodniczych, Metallman zwraca uwagę na konieczność przyjęcia ontologicznej tezy determinizmu celem wykorzystywania go jako metody naukowej²².

Metallman potwierdza tezę, że współczesne determinizmy²³ ograniczają się w swoim zasięgu, przez co dochodzi do ich multiplikacji nie tyle ze względu na metodologię naukową, co zakres obejmowanych przez nie zjawisk, co podtrzymuje diagnozę tytułowego „zmierzchu” determinizmu. Mimo znacznego wzmocnienia teorii indeterministycznych, determinizm pozostaje cennym źródłem nie tylko naukowej metodologii, ale również jej nieodzownym (choć często przyjmowanym milcząco) fundamentem ontologicznym:

²¹ Tamże, 23.

²² „Prawa same, o ile są ogólne, implikują zawsze ogólną zasadę, orzekającą o porządku przyrody, o ile zaś są zarazem prawami, dotyczącymi indywidualnych zdarzeń, pociągają za sobą w szczególności zasadę przyczynowości. Podobnie prawa typu statystycznego, o ile są ogólne, implikują znów tylko w ogóle jakąś zasadę ogólną, ale zarazem, ze względu na swój specyficzny charakter, domagają się jako podstawy nie zasady przyczynowości, ale zasady statystycznej. Analogicznie wreszcie, prawa koegzystencjonalne implikują ogólną zasadę koegzystencjonalną. Ten swoisty charakter praw uszedł niemal zupełnie uwagi badaczy, czemu zresztą trudno się dziwić, wobec tego, że analiza nie została nigdy dostatecznie daleko posunięta. [...] Otrzymujemy coraz bardziej uogólnioną postać determinizmu. Determinizm w naszym ujęciu jest naukowy, bo przyjmuje, że wszystko jest wyznaczone, ale i wyznaczalne; jest zarazem ontologiczny, bo nie jest tylko postulatem badania, ale założeniem o strukturze przyrody, usprawiedliwiającym taki postulat. Determinizmu tak pojętego, który stanowi uogólnienie i tego, co fizycy, i tego, co filozofowie *explicite* dotychczas formułowali, niepodobna pogodzić z każdą teorią rzeczywistości; w szczególności ani z empiryzmem lub pozytywizmem, ani z idealizmem Kanta nie można go uzgodnić. Domaga się on przyjęcia, że istnieją rzeczy w najogólniejszym znaczeniu procesów, zjawisk, cech, ich kompleksów, niezależnie od aktów ich percypowania, a zawsze w pewnych uporządkowaniach; że rzeczy te są tylko po części dane, po części zaś są wyznaczalne w dalszym ciągu (na podstawie teorii, praw i dat). Domaga się przyjęcia stałej korelacji między doświadczeniem a zasadami przyczynową, statystyczną i koegzystencjonalną. Żadna z tych zasad nie jest czysto empiryczna, żadna nie jest kategorią *a priori*. [...] Każdą zasadę ogólną, dotyczącą porządku świata w ogóle, musimy związać ze specjalnymi prawami, jeżeli nie mamy wrócić do determinizmu naiwnego”, Joachim Metallmann, *Determinizm nauk przyrodniczych* (Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1934), 412–414.

²³ Współczesne na rok 1934, w którym opublikowany został *Determinizm nauk przyrodniczych*.

istnieje niewątpliwie proces różniczkowania się determinizmu w dziejach nauk przyrodniczych. Wszelako wszystko przemawia za tym, że ten obraz, w myśl którego pewna faza tego procesu musi dobiec do końca, a określona postać determinizmu musi przejść do przeszłości, zanim zarysuje się forma nowa, jest mniej prawdopodobny od tego, który tu jako bardziej odpowiadający faktom usiłowałem narysować. Wydaje się raczej, że kiedy pewna postać determinizmu stopniowo kurczy się, obejmując zasięg ważności coraz szczuplejszy, nie zamiera wszakże zupełnie, druga jednocześnie rozrasta się, nie wypierając bez reszty pierwszej, a jeszcze inna otrzymuje własne kontury od tamtych zgoła niezależnie, samodzielnie. Nie jest niczym usprawiedliwione »oczywiste« założenie, że pewnej fazie nauki odpowiadać może i musi jedna i tylko jedna forma determinizmu. Ujawnia się tu rys nauki znamiennej: nauka jest żywym procesem, płynącym łożyskiem wieloramiennym, niezałożonym w gruncie rzeczy niemającym dobiec do końca nigdy. Naturalną jest rzeczą, że różniczkują się jej metody, a nawet jej podstawowe założenia, że pogłębia się i specjalizuje jej przedmiot. Zdobywamy poznanie, choć trudno powiedzieć, że zbliżamy się do jakiegoś ustalonego kresu²⁴.

Zasadność kompatybilizmu

Dociekania ontologiczne na temat struktury i sposobu uporządkowania zjawisk w świecie mogą wykraczać poza zakres badań określonych stanowisk naukowych. Tezy ontologiczne mogą pozostawać milczącym założeniem takiej teorii lub być marginalizowane celem uwydatnienia wniosków z obserwacji empirycznych. Problematyka ontologiczna jednak pozostaje i jest szczególnie doniosła podczas rozważań nad zasadnością stanowisk kompatybilistycznych.

Zasadne wątpliwości wobec tzw. „miękkiego” determinizmu wiążą się ze wspomnianą niejednolitością determinizmu. Choć w historii filozofii można odnaleźć przykłady stanowisk, które mogą dziś być interpretowane jako kompatybilistyczne (np. filozofia Hobbesa, Hume’a lub Spinozy²⁵), to kompatybilizm jest

²⁴ Tamże, 415.

²⁵ Przypisywanie Spinozie kompatybilizmu pozostaje dyskusyjne ze względu na jego definicję wolności zgodnej z koniecznością, lecz wolnej od przymusu, zob. Przemysław Gut, „Spinozjańska koncepcja wolności jako działania rozumnego, zgodnego z naturą i cnotliwego”, *Roczniki Filozoficzne* 2010, nr 1: 51–70; Krzysztof Rojek, „Filozofia wolności Barucha Spinozy w kontekście interpretacji kompatybilistycznej”, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio I (Philosophia-Sociologia)* XLIII, nr 2 (2018): 55–71, DOI: 10.17951/i.2018.43.2.55-71.

współczesnym, choć nieczęsto przyjmowanym stanowiskiem wobec wolności. Bazuje on na założeniu słuszności tezy determinizmu oraz dąży do uzasadnienia istnienia wolności woli (nie neguje jej, jak czynią to „mocni” determiniści). Problem teoretycznego uzasadnienia stanowiska kompatybilistycznego spoczywa właśnie na tytułowym „zmierzchu” determinizmu, bazującym na niejednolitości tego stanowiska na gruncie naukowym.

W ostatniej części artykułu próbowałem wskazać naturę zależności między ontologiczną i metodologiczną odmianą determinizmu. Wspomniane zostały jednak również rozmaite rodzaje ograniczonych form determinizmu. Ze względu na objętościowe ograniczenia artykułu nie sposób scharakteryzować ontologicznego kontekstu wszystkich stanowisk naukowych wykorzystujących technicznie pojęcie determinizmu jako teoretyczny fundament obserwacji naukowych. Niezależnie jednak, o którym z „pomniejszych” determinizmów mowa, zasięg ich obowiązywania dyktowany będzie obszarem badawczym nauki, która wspiera określony rodzaj determinizmu i określoną metodę pomiaru/obserwacji. Multiplikacja takich „różniczkujących się” rodzajów determinizmu nie ujednotolica jednak obrazu świata od czasów, w których rozwój mechaniki kwantowej podważył zasadność powszechnego determinizmu mechanistycznego. Ponieważ zależności uzasadniane przez „pomniejsze” determinizmy mogą różnić się pod względem: zakresu determinizmu, sposobu jego obowiązywania oraz przede wszystkim układu i rodzaju determinacji, pojawia się pytanie, czy stanowisko kompatybilistyczne ma wciąż rację bytu?

Niejednolitość obrazu świata prezentowanego przez pomniejsze formy determinizmu (te nie są bowiem formułowane dla celów *stricte* ontologicznych) powoduje, że próby włączenia „miękkiego” determinizmu w sieć pomniejszych determinizmów będą się w większości przypadków kończyły niepowodzeniem, ze względu na to, że nauki przyrodnicze posługują się technicznie również pojęciem indeterminizmu, który kompatybilizm z definicji wyklucza. Adekwatny determinizm jako stanowisko zrelatywizowane do obserwacji rzeczywistości nie może stać się podstawą kompatybilizmu w myśl przyjętych już założeń (obserwacje empiryczne nie mogą uzasadnić tez ontologicznych). Jedynie zasada przyczynowości, stosowana już od czasów starożytnych, mogłaby stać u podstaw miękkiego determinizmu, ta jednak nie wystarczy (a w większości interpretacji stanowi pierwszą i główną przeszkodę) do uzasadnienia istnienia wolności – a więc wyklucza główne założenie stanowiska kompatybilistycznego.

Jeżeli kompatybilizm mógłby się ograniczyć do jednej z pomniejszych odmian determinizmu bez postulowania powszechności i bezwzględności stanowiska deterministycznego, wówczas nie różniłby się znacząco od stanowisk libertarianiskich. Te ostatnie dopuszczają w końcu (przynajmniej w większości) możliwość występowania zależności przyczynowo-skutkowych, nie postulują jednak na ich podstawie obowiązywania ogólnych praw warunkujących występowanie zależności w sposób konieczny (inaczej byłiby deterministami). Problem narasta, gdy od abstrakcyjnych ram teorii przechodzimy do próby analizy zjawiska wolności oraz wolnej woli. Wówczas nasila się potrzeba empirycznego (lub przynajmniej niesprzecznego z naukowym obrazem świata) uzasadnienia możliwości istnienia wolności. Takiego zadania podjął się choćby Kane, jeden ze współtwórców stanowiska libertarianizmu metafizycznego, choć trudno uznać je za realizowalne²⁶. Powraca tu wspomniany Popperowski sceptycyzm wobec możliwości empirycznej weryfikacji/falsyfikacji tez ontologicznych. Uzasadnienie kompatybilizmu nie może więc dążyć do pozaontologicznego uzasadniania możliwości (lub faktu) istnienia wolności woli. Kompatybilizm implikuje przyjęcie hipotezy o istnieniu wolnej woli, a bez możliwości istnienia wolności nie istnieje jako stanowisko.

Kompatybilistom, oprócz radykalnego przedefiniowania wolności, co wzbudza słuszne dyskusje wokół i tego, jakże niejasnego pojęcia, pozostawałoby zatem przyjęcie ograniczonej formy determinizmu (co podważyłoby jego zasadność) lub wskazanie, że empiryczna obserwacja nie może stanowić dowodu na rzecz wolności. To, czy wolność woli rozważana będzie np. jako epifenomen realizujący się poprzez racjonalną kontrolę zjawisk koniecznych zależeć już będzie od zasadności poszczególnych stanowisk i interpretacji zasady przyczynowości jako determinacji otwartej.

Kończąc tę kwestię, libertarianie – napotykać na nie mniej fundamentalne problemy przy ontologicznym uzasadnianiu przypadkowości (*chance*) i jej konsekwencji dla zdarzeń – w kontekście pomniejszych determinizmów zdają się nie ingerować w ich zasadność (poza zasadą przyczynowości, którą odrzucają w jej

²⁶ Warto dodać, że ambicja Kane'a związana z uzasadnieniem wolności woli z naukowym obrazem świata miała swój początek w zakładzie, do jakiego przystąpił wraz ze swoim promotorem, Wilfredem Sellarsem. Po ponad 50 latach badania problemu wolności woli nie udało się jeszcze Kane'owi wkomponować swojego stanowiska w naukowy obraz świata, zob. „Wilfrid Sellars”, *The Information Philosopher*, <http://www.informationphilosopher.com/solutions/philosophers/sellars/> (dostęp: 06.02.2018).

powszechności). Nie każdy indeterminista zaprzecza występowaniu zależności przyczynowo-skutkowych, pod warunkiem że analizowany układ/zdarzenie nie pociąga za sobą przyjęcia ogólnej tezy na temat natury praw stojących za taką zależnością; konieczność takiego założenia podkreśla natomiast Metallman²⁷.

Pluralizm determinacyjny

Znaczącą trudność dla współczesnego, syntetycznego ujęcia determinizmu stanowi w mojej opinii wskazanie dostatecznie złożonej ontologii, aby ta mogła ująć sobą całe spektrum zjawisk badanych przez różne nauki (także ujęcia interdyscyplinarne)²⁸. Takich ontologii jest niewiele ze względu na postępującą, a rozpoczętą już w pozytywizmie specjalizację nauk oraz przede wszystkim ze względu na zanikającą tendencję do tworzenia filozofii systemowych. Warta przytoczenia jest tu jednak koncepcja pluralizmu determinacyjnego, opisana przez Andrzeja Norasa na podstawie analizy filozofii wolności Nicolaia Hartmanna. Koncepcja Hartmanna zakłada, że przyrodnicza determinacja przyczynowo-skutkowa nie stoi w konflikcie z wystąpieniem wyższej formy determinacji pochodzącej od podmiotu. Taka współzależność i współistnienie różnych, nakładających się na siebie form determinacji jest, co więcej, wskazywana jako konieczny warunek wolności²⁹.

Za określeniem stanowiska Hartmanna mianem kompatybilisty przemawiać może jego stratalistyczna koncepcja świata realnego, bazująca na fundamentalnej kategorii determinacji posiadającej swoje przejawy w każdej warstwie bytu realnego. Możliwość tę jednak jednocześnie wyklucza jego koncepcja praw bytu realnego (w szczególności: prawo wolności i prawo kategorialnego *novum* – ukazujące skokowy charakter determinacji w świecie, zapewniając ontologiczną lukę dla wystąpienia determinacji osobowej, a więc racjonalnego wyboru określonej wartości)³⁰.

²⁷ Zob. Metallmann, *Determinizm nauk przyrodniczych*, 415.

²⁸ Zob. Kloskowski, *Zagadnienie determinizmu ewolucyjnego*, 181, 184.

²⁹ Potencjalną możliwość takiej interpretacji Noras dostrzega już w filozofii Immanuela Kanta, zob. Andrzej Jan Noras, *Nicolaia Hartmanna koncepcja wolności woli* (Katowice: UŚ, 1998), 55, 84.

³⁰ Zob. Leszek Kopciuch, *Wolność a wartości. Max Scheler, Nicolai Hartmann, Dietrich von Hildebrand, Hans Reiner* (Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2010), 231–232.

Wybrane prawa bytu realnego wskazują, że stanowisko Hartmanna należałoby rozważać z perspektywy metafizycznego libertarianizmu. Nie można jednak bezsprzecznie nazwać go libertarianinem ze względu na formy determinacji, w ramach których kreśli on swoją koncepcję wolności, a nie poza nimi, co podkreśla Noras analizując pluralizm determinacyjny. Problem z jednoznacznym włączeniem stanowiska Hartmanna w ramy współczesnego podziału stanowisk wynika jednak, w mojej opinii, wyłącznie z ogólności i jałowości współczesnego podziału stanowisk dotyczących wolnej woli. Ontologia Hartmanna, wskazując na liczne aporie wolności, znacząco wykracza poza ramy wszystkich tych stanowisk uznających istnienie wolności, a mimo to niepostulujących konieczności złożonej ontologicznej analizy wolności przed jej interdyscyplinarnym ujęciem. Hartmann podejmuje obie te refleksje, ukazując autonomię realizacji wartości jako właściwe świadectwo wolności.

Istotną cechą pluralizmu determinacyjnego jest jego odcięcie się od pojęcia determinizmu na rzecz bardziej otwartej kategorii determinacji. Zabieg ten może stanowić jedynie przesunięcie problemu uzasadniania wolności, jednak związek przyczynowy stojący u podstaw tegoż pluralizmu stanowi determinację otwartą na istnienie kolejnej determinacji, jaką jest celowość oraz wspomniana determinacja osobowa, czyli autodeterminacja działającego podmiotu.

Powyższa argumentacja ma swoje źródło już w Kantowskim sposobie uzasadniania wolności. Działanie na rzecz dobra moralnego wymaga racji, a nie przyczyn, a determinacja racjonalnie wartościującego podmiotu czyni jego decyzję nadrzędną wobec przyrody, co możliwe jest tylko w obszarze praktycznym (*Sittlichkeit*). Wolność negatywna od przyrody była dla Kanta przeszkodą nie do pokonania, ponieważ wierzył on w słuszność i powszechność obowiązującej wówczas mechaniki Newtonowskiej i fizyki klasycznej³¹. Filozof z Królewca przeciwstawił jednak negatywnej wolności do przyrody pozytywną wolność do dobra moralnego, a jego śladami podążył Hartmann, implikując argumentację Kanta do uniwersum wartości (co z kolei ujawniło szereg antynomii, które sukcesywnie starał się rozwiązywać). Interdyscyplinarne koncepcje wolności Kanta i Hartmanna ukazały jednak, że przyczynowość jako podstawa determinacji przyrodnicza nie musi wykluczać pojawienia się nadrzędnej formy determinacji pozaprzyrodniczej.

³¹ Zob. Popper, *Wszechświat otwarty*, 29–30.

Ontologiczna otwartość determinacji wobec racjonalnej realizacji wartości (również determinujących jednostkę, jednak poprzez powinność ich realizacji), mimo wspomnianych antynomii, ostatecznie pozwala na konstrukcję koncepcji wolności w sieci determinacji bez powielania błędów koncepcji konfrontujących wolność jedynie z monistycznym determinizmem. Pluralizm determinacyjny, bazując nie na tezie determinizmu, a na kilku formach determinacji, klarownie komponuje ze sobą zarówno korzystne dla uzasadniania wolności pozytywne pojęcie autodeterminacji (problematyczne do wykazania przez libertarian), jak również znamienne dla uzasadniania wolności możliwość działania wedle racji, zamiast polegania wyłącznie na przyczynach przyrodniczych (co pozostaje problematyczne dla kompatybilistów). Wolność w ujęciu Hartmannowskim wymyka się w ten sposób współczesnym ramom problemu, w sztuczny sposób wykluczających łączenie obu ontologicznych stanowisk. Taką możliwość wyklucza już pojęcie determinizmu, które od kompatybilisty będzie wymagało zawężenia, celem uzyskania miejsca dla wolności (często kosztem przededefiniowania któregoś z terminów). Dla libertarian zaś kłopotliwe będzie uzasadnienie sprawstwa moralnych czynów, gdy podważony zostanie związek przyczynowo-skutkowy – wolność bazująca na przypadku lub cudzie nie stanowi jeszcze dowodu na autonomię podmiotu wobec przyrody.

Mimo rozważanej w pracy tezie o zmierzchu determinizmu, wydaje się nieodzowne przyjęcie otwartej struktury determinacji dla wyjaśniania problemu wolności. Ontologiczne uzasadnienie czynu moralnego nie może dokonać się wyłącznie w oparciu o jedną, zamkniętą determinację, ponieważ, cytując słowa Norasa: „o wolności można [...] mówić jedynie wówczas, gdy nakładają się na siebie przynajmniej dwa typy determinacji”³².

³² Noras, *Nicolaia Hartmanna koncepcja wolności woli*, 84; nawiązując jednak bezpośrednio do Hartmanna, warto wskazać dwa fragmenty z *Nowych dróg ontologii*: „wolna wola nie jest wolą niezdecydowaną, lecz właśnie wolą »decydującą«. Istnieje w niej zatem moment pozytywnie determinujący i to właśnie jest rzeczą zasadniczą. Tym, co pod względem ontologicznym ukrywa w tzw. wolności woli, jest nowa, specyficznego rodzaju i oczywiście wyższa forma determinacji. Wielki problem wolności woli, przy którym spór teorii i stanowisk nie chce się zakończyć, nie polega na pytaniu, czy woli przysługuje wolna od determinacji swoboda ruchów, lecz na pytaniu całkowicie innym, jak jej własna determinacja może w niej współistnieć z niższymi typami determinacji”, Nicolai Hartmann, *Nowe drogi ontologii*, tłum. Leszek Kopciuch, Artur Mordka (Toruń: Rolewski, 1998), 62 oraz do fragmentu z *Etyki* Hartmanna: „wolność bez zależności jest pozbawioną ograniczeń samowolą, aktywność bez skrępowania i oporu byłaby pozbawioną trudu grą bez walki i bez poważnej stawki”, tamże, 29; zob. Nicolai Hart-

Bibliografia

- Bunge, Mario. *O przyczynowości. Miejsce zasady przyczynowej we współczesnej nauce*. Tłum. Stefan Amsterdamski. Warszawa: PWN, 1968.
- Doyle, Bob. *Free Will: The Scandal in Philosophy*. Cambridge: I-Phi Press, 2011.
- Gut, Przemysław. „Spinozjańska koncepcja wolności jako działania rozumnego, zgodnego z naturą i cnotliwego”. *Roczniki Filozoficzne* 2010, nr 1: 51–70.
- Hartmann, Nicolai. *Ethics*, t. III: *Moral Freedom*. Tłum. Stanton Coit. New York–London: George Allen & Unwin LTD; The Macmillan Company, 1951.
- Hartmann, Nicolai. *Ethik*. Berlin: Walter de Gruyter, 1962.
- Hartmann, Nicolai. *Nowe drogi ontologii*. Tłum. Leszek Kopciuch; Artur Mordka. Toruń: Rolowski, 1998.
- Heller, Michał. *Filozofia przypadku. Kosmiczna fuga z preludium i codą*. Kraków: Copernicus Center Press, 2011.
- Kane, Robert Hilary. *Free Will and Values*. Albany: State University of New York, 1985.
- Kloskowski, Kazimierz. *Zagadnienie determinizmu ewolucyjnego. Studium biofilozoficzne*. Gdańsk: Diecezja Gdańska „STELLA MARIS”, 1990.
- Koleżyński, Andrzej. „Determinizm Laplace’a w świetle teorii fizycznych mechaniki klasycznej”. *Zagadnienia Filozoficzne w Nauce* 2007, nr 40: 59–75.
- Kopciuch Leszek. *Wolność a wartości. Max Scheler, Nicolai Hartmann, Dietrich von Hildebrand, Hans Reiner*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2010.
- Krajewski, Władysław. *Konieczność, przypadek, prawo statystyczne*. Warszawa: PWN, 1977.
- Laplace, Pierre-Simon de, *A Philosophical Essay on Probabilities*. New York-London: John Wiley & Sons, 1902, <https://openlibrary.org/books/OL24155054M>. Dostęp: 14.05.2021.
- Laplace, Pierre-Simon de. *Essai philosophique sur les probabilités*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. DOI: 10.1017/CBO9780511693182.
- Mazierski, Stanisław. *Determinizm i indeterminizm w aspekcie fizycznym i filozoficznym*. Lublin: KUL, 1961.
- Metallmann, Joachim. *Determinizm nauk przyrodniczych*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1934.
- Metallmann, Joachim. *Determinizm w biologii*. Tarnów: OBI Kraków and Biblios, 2002.
- Noras, Andrzej Jan. *Nicolaia Hartmanna koncepcja wolności woli*. Katowice: UŚ, 1998.
- Poincaré, Henri. *Science and method*. London, Edinburgh, Dublin, New York: Thomas Nelson and Sons, 1914.
- Popper, Karl Raimund. *Wszechświat otwarty. Argument na rzecz indeterminizmu*. Tłum. Andrzej Chmielewski. Kraków: Znak, 1996.
- Posiewnik, Andrzej. *Chaos deterministyczny – nowa gra językowa*. Gdańsk: UG, 2001.

mann, *Ethik* (Berlin: Walter de Gruyter, 1962), 676–685; Nicolai Hartmann, *Ethics*, t. III: *Moral Freedom*, tłum. Stanton Coit (New York–London: George Allen & Unwin LTD; The Macmillan Company, 1951), 86–98.

- Prigogine, Ilya. *Kres pewności. Czas, chaos i nowe prawa natury*. Tłum. Iwona Nowoszewska. Warszawa: W.A.B.; CiS, 2000.
- Rojek, Krzysztof. „Filozofia wolności Barucha Spinozy w kontekście interpretacji kompatybilistycznej”. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio I (Philosophia-Sociologia)* 43, nr 2 (2018): 55–71. DOI: 10.17951/i.2018.43.2.55-71.
- Smart, John Jamieson Carswell. „Free-will, praise and blame”. *Mind* 70, nr 279 (1961): 291–306. DOI: 10.1093/mind/LXX.279.291.
- Starańczak, Józef. *Filozofia i determinizm*. Olsztyn: Art, 1998.
- Twardowski, Jacek. „Wszechświat otwarty: argument na rzecz indeterminizmu, Karl Raimund Popper, Kraków 1996” recenzja *Wszechświat otwarty. Argument na rzecz indeterminizmu*, Karl Raimund Popper. *Studia Philosophiae Christianae* 33, nr 2 (1997): 192–195.
- Zdybel, Lech. „Determinizm”. W: *Mała encyklopedia filozofii*, red. Stanisław Jedynek, 77–79. Bydgoszcz: Branta, 2002.

Źródła internetowe:

- „Adequate (or Statistical) Determinism”. *The Information Philosopher*, http://www.informationphilosopher.com/freedom/adequate_determinism.html. Dostęp: 03.12.2012.
- „The Determinisms”. *The Information Philosopher*, <http://www.informationphilosopher.com/solutions/determinisms>. Dostęp: 27.12.2017.
- „The Standard Argument Against Free Will”. *The Information Philosopher*, https://www.informationphilosopher.com/freedom/standard_argument.html. Dostęp: 01.12.2015.
- „Wilfrid Sellars”. *The Information Philosopher*, <http://www.informationphilosopher.com/solutions/philosophers/sellars>. Dostęp: 06.02.2018.

Summary

**The twilight of determinism and categorical openness of determination
in the context of expounding the issue of freedom**

While the classical form of determinism seems to be in regress as the thesis of physical indeterminism has now been justified, the deterministic model of scientific description of phenomena has not been devalued in science methodologies. However, the present disciplinary forms of determinisms do not represent an unambiguous, uniform, universal, absolute and directly determining pattern, appropriately typical for the classical concept of determinism. In the context of deliberations on the issue of freedom, that fact prompts thinking on the scope of contemporary deterministic elucidations as well as queries whether contemporary compatibilist explanations are still valid with regard to incoherent determinisms. Examining the category of determination will help, among others, to assess the adequacy of Nicolai Hartmann's

philosophy against the background of the on-going dispute over freedom. The thesis of determinative pluralism, rooted in the ontology of the real being, points to the axiological context as indispensable for explaining the problem of freedom, as it is going beyond its often narrowed framework.

Keywords: determinism, determination, compatibilism, freedom, Nicolai Hartmann

Zusammenfassung

Die Dämmerung des Determinismus und die kategorische Offenheit der Determination im Zusammenhang mit der Erklärung des Problems der Freiheit

Obwohl die klassische Form des Determinismus aufgrund der Rechtfertigung der These des physischen Indeterminismus gegenwärtig einen Rückschritt erleben kann, wird das deterministische Modell der Beschreibung von Phänomenen im Kontext der wissenschaftlichen Methodologie nicht abgewertet. Die gegenwärtig auftretenden Disziplinformen der Deterministen stellen jedoch kein eindeutiges, einheitliches, universelles, absolutes und direkt bestimmendes Modell dar, das der klassischen Auffassung des Determinismus eigen ist. Im Zusammenhang mit den Überlegungen zur Freiheit veranlasst dies zu Überlegungen über den Umfang moderner deterministischer Erklärungen und darüber, ob moderne kompatibilistische Erklärungen gegenüber uneinheitlichen Determinismen legitim bleiben. Ein Nachdenken über die Kategorie der Determination wird dabei helfen, die Angemessenheit u. a. der Philosophie von Nicolai Hartmann vor dem Hintergrund des modernen Freiheitsstreits zu beurteilen. Die in der Ontologie des realen Daseins verwurzelte These des determinativen Pluralismus weist auf den axiologischen Kontext hin, der für die Erklärung des Problems der Freiheit unerlässlich ist und geht über den nicht selten verengten Rahmen des Problems hinaus.

Schlüsselwörter: Determinismus, Entschlossenheit, Kompatibilismus, Freiheit, Nicolai Hartmann

Information about Author:

KRZYSZTOF ROJEK, PhD, Institute of Philosophy, Maria Curie-Skłodowska University in Lublin, Poland; address for correspondence: Instytut Filozofii UMCS, Pl. Marii Curie-Skłodowskiej 4, PL 20-031 Lublin; e-mail: krzysztof.rojek@mail.umcs.pl

